

Тетяна Назарук,

студентка 4 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**

кандидат філологічних наук, доцент.

**Відображення асимілятивно-дисимілятивних процесів у
північноукраїнських актових книгах XVI – XVII ст.**

*У статті проаналізовано явища асиміляції, зокрема за
дзвінкістю/глухістю, та дисиміляції, що відбиті в
пам'ятках Житомирщини XVI – XVII ст.*

У фонетичній системі сучасної української мови є елементи, які зберігаються в ній ще від спільнослов'янської мови-основи, і є багато таких елементів, що виникли пізніше, коли українська мова стала окремою слов'янською. Розглядаючи звукові зміни в історії української мови, потрібно визначити епоху, у яку вони з'явилися й діяли.

Велике значення для визначення часу появи фонетичних явищ має аналіз пережитків їх у сучасних слов'янських мовах [1, с. 78].

Фонетичні процеси в діловій мові XVI – XVII ст. досліджували П. Житецький, І. Огієнко, В. Мойсієнко, В. Мякішев, та інші.

У запропонованій статті аналізуємо асимілятивно-дисимілятивні процеси, які відображені в текстах Житомирських актових книг 1590, 1635 років, порівнюємо їх із результатами в сучасній літературній мові.

Як зазначають дослідники історії української мови, внаслідок занепаду зредукованих у середині слова сталися відчутні зміни в підсистемі консонантизму. Різноманітні звуки, що опинилися поруч, стали впливати один на одного, що призвело в різних східнослов'янських мовах до різноманітних асиміляційно-дисиміляційних процесів. Проте такі зміни відбулися не одразу після занепаду ь, ъ. Протягом кількох століть велика кількість нових поєднань звуків функціонувала в незмінному вигляді. Нові ж правила для подібних написань одразу вироблені не були. Більшість написань,

що відбивали такі зміни, припадає на ранньосередньоукраїнський період. Проте боротьба між традиційними написаннями й новою живою вимовою значною мірою відображена ще в пам'ятках XVI – XVII ст. [2, с. 318].

У цій розвідці проаналізуємо асиміляцію за дзвінкістю/глухістю, яка надзвичайно широко й послідовно представлена в поліських текстах.

В аналізованих пам'ятках знайдеться багато варіантного вживання з суміжними за дзвінкістю/глухістю приголосними.

Усі ілюстрації щодо відображення боротьби дзвінкості/глухості звуків у практиці писарів-поліщуків погруповано за зразком В. Мойсієнка, а саме:

а) приклади написань, де традиційна орфографія домінує;

б) приклади написань з одзвінченням незалежно від якості наступного приголосного;

в) приклади написань з відчутною тенденцією до розрізнення дзвінкості/глухості залежно від якості наступного приголосного;

г) приклади цілковитого поплутування без жодної послідовності [2, с. 321].

В актах Житомирського гродського уряду 1590, 1635 років ми класифікували всі слова, що відображають дзвінкість/глухість звуків. Найбільш показовими є прийменники та префікси, які містять приголосні *з – с, д – т*.

У префіксі/прийменнику **от-**, ми виявили такі написання слів, у яких незалежно від наступного приголосного дзвінкого чи глухого, переважає традиційна орфографія: *ω^тня^тε* (1), *ω^тповедали* (2), *ω^тпровадили* (2), *ω^твели* (2), *ω^твезли* (2), *ω^тпровади^сши* (2 зв.), *ω^тпровадил^ь* (4 зв.), *ω^тдал* (5), *ω^тве^с* (5 зв.), *ω^тбив^шши* (6 зв.), *ω^тбиты^у* (7 зв.), *ω^тту^т* (10 зв.), *ω^тдаду^т* (11), *ω^тдати* (11), *ω^тсужона* (11 зв.), *ω^тправовати* (12), *ω^тве^с* (12), *ω^тнято* (15), *ω^треки* (18 зв.), *ω^тня^т* (18 зв.), *ω^тдал^ь* (18), *ω^тпо^р* (20 зв.), *ω^тбили* (22 зв.), *ω^тправованы* (23) (АЖГУ 1590); *ω^твори^сты^у* (255), *ω^тсум* (314 зв.), *ω^тпана* (315), *ω^тбрата* (315) (АЖГУ 1635).

Поряд із традиційним написанням **от-** трапляються приклади написань з одзвінченням незалежно від якості наступного приголосного: *ω^двез* (4 зв.), *ω^ддал бы^т* (4 зв.), *ω^ддаю* (9), *ω^дступиль* (17), *ω^дноста^уне* (17 зв.) (АЖГУ 1590);

при *о*правова^ню (238), *о*нес (238), для *о*правова^ня (239), *о*давал (240 зв.), *о*поведами (242), *о*форуму (243 зв.), *о*личи^нши (243 зв.), *о*ступуючи (243 зв.), *о*ходєчи (244), *о*ступив^нши (246 зв.), *о* протє^ста^нто^в (250), *о*ехаломъ (250 зв.), для *о*лє^сло^сти (251 зв.), *о*бирать (252), *о*ратованє^м (253), *о*па^ль (253 зв.), *о*еха^м (256 зв.), *о*нєли (259), *о*носити (265), *о*далъ (272 зв.), *о*раменя (288 зв.), *о*дивєровъ (297 зв.), *о*дали^м (303), *о*ратовалъ (316) (АЖГУ 1635). Більшість таких прикладів зафіксовано в пам'ятці 1635 р.

Залежно від якості наступного приголосного дзвінкого чи глухого виділяємо написання слів з відчутною тенденцією до розрізнення дзвінкості/глухості звуків. Дзвінкий уживається перед дзвінким та сонорним: *о*вез (4 зв.), *о*дал бы^н (4 зв.), *о*даю (9), *о*носта^ннє (17 зв.) (АЖГУ 1590). Домінують приклади в актах 1635 р.: *о*нес (238), *о*личи^нши (243 зв.), для *о*лє^сло^сти (251 зв.), *о*бирать (252), *о*ратованє^м (253), *о*нєли (259), *о*носити (265), *о*раменя (288 зв.), *о*дивєровъ (297 зв.), *о*дали^м (303), *о*ратовалъ (316) (АЖГУ 1635). Переважно в актах 1590 р. виявлено слова, коли глухий приголосний стоїть перед глухим: *о*^мповедали (2), *о*^мпровадили (2), *о*^мпровади^сши (2 зв.), *о*^мпровадилъ (4 зв.), *о*^мту^н (10 зв.), *о*^мсужона (11 зв.), *о*^мправовати (12), *о*^мпо^р (20 зв.), *о*^мправованы (23) (АЖГУ 1590). Кілька лексем знаходимо в книзі 1635 р.: *о*^мсум (314 зв.), *о*^мпана (315) (АЖГУ 1635).

Проте, у мові аналізованих текстів 1590 р. трапляються й приклади написання слів із цілковитим поплутуванням *ом-од-* без жодної послідовності: *о*вез (4 зв.), *о*^мвє^с (5 зв.) (АЖГУ 1590); *о*дал бы^н (4 зв.), *о*^мдал (5) (АЖГУ 1590); *о*давал (240 зв.), *о*далъ (272 зв.) (АЖГУ 1635); *о*^мдати (11) (АЖГУ 1590); *о*^мту^н (10 зв.) (АЖГУ 1590); *о*туль (269 зв.) (АЖГУ 1635); *ото*^слали (15), *одо*^сла^н єсми (18) (АЖГУ 1590); *ото*гнали (2 зв.), *одо*гна^н (16 зв.) (АЖГУ 1590).

Отже, у мові актових книг писарі не дотримувалися єдиного правила в написанні прийменників/префіксів *ом/од-*. Досить широко відображена боротьба між традиційними написаннями та новою живою вимовою.

Щодо написання префіксів/прийменників *с, без-, роз-*, то можна також виділити слова, у яких традиційна орфографія домінує: *списа^вши (3), с по^дписо^м (3), с пу^ггаки (6), с побое^въ (9), с погро^око^в (9), с примуше^ня (9), с по^требу (9), с пе^тма (10), с теляты (10), с колами (12), с кресо^м (12), с по^зволе^немъ (18 зв.), спо^лна (20), сказали (20 зв.), с слу^жбы (20 зв.), с по^лмили (21), с кро^вю (21 зв.) (АЖГУ 1590); с поды^мны^м (240 зв.), с притомъно^{ст}ю (244 зв.), с посеже^ня (252 зв.), с корого^ую (258 зв.), с польку (260 зв.), спометаты (265 зв.), с плаче^м (268 зв.), с по^четовъ (294 зв.), с прадида (314 зв.) (АЖГУ 1635).*

Одзвінчення приголосних у префіксах/прийменниках *с-, без-, роз-* в аналізованій пам'ятці поширене. Про це свідчать приклади написань, де діє правило дзвінкий перед дзвінким і перед глухим: з *моцю (1), з ро^зсу^дку (1 зв.), ро^зправу (1 зв.), зранили (2 зв.), з луку (2), з мешка (2), без бе^зда^ня (2 зв.), з сыно^м (3 зв.), з млина (4), з млыно^в (4), бе^зпра^вне (4), бе^зпра^вно^м (4 зв.), з голоду (5), из лю^дми (6), ро^змаитыми (6), з шнурами (6 зв.), ро^зказа^немъ (6 зв.), з дѣлы (8 зв.), ро^зшаровати (8 зв.), бе^зплемѣную (8 зв.), з ла^кки (9), ро^звеза^вши (10 зв.), з ста^вко^м (11), з нивами (11), бе^зви^нне (11 зв.), бе^зпечо^н (12), з во^ллоко^м (15), з го^споды (18), з во^сско^м (19), ро^зми^сливши (20 зв.), чере^з рокъ (20 зв.), в ро^здѣлѣ (20 зв.), з слу^жбы (21 зв.) (АЖГУ 1590); з *рации (240), з света (247 зв.), ^з дѣтьками (252), з домь^слу (252), з горы (252 зв.), ро^збирать (259), з му^шкету (260), бе^зре^спекъту (260), зпо^лгома^ркомъ (270), из бутонъ (270), через годинъ (292 зв.), з запальчиво^сти (311) (АЖГУ 1635).**

Якщо йти за правилом дзвінкий перед дзвінким, глухий перед глухим, то слова з *с-, без-, роз-* можна погрупувати залежно від дзвінкості чи глухості наступного приголосного. Дзвінкий перед дзвінким та перед сонорним: з *ро^зсу^дку (1 зв.), з моцю (1), зранили (2 зв.), з луку (2), з мешка (2), без бе^зда^ня (2 зв.), без бе^зда^ня (2 зв.), з млина (4), з млыно^в (4), з неяки^м (4), из лю^дми (6), ро^змаитыми (6), з дѣлы (8 зв.), з ла^кки (9), з домо^в (9 зв.), ро^звеза^вши (10 зв.), з дѣрево^м (11 зв.), з нивами (11), бе^зви^нне (11 зв.), з во^ллоко^м (15), з дѣла (15), з дому (18), з во^сско^м (19), ро^зми^сливши (20 зв.), чере^з рокъ (20 зв.), в ро^здѣлѣ (20 зв.), зрываючи (21 зв.) (АЖГУ 1590); з *рации (240), ^з дѣтьками (252), з домь^слу**

(252), з горы (252 зв.), ро³бираць (259), з му³кету (260), бе³ре^спекъту (260), из бутонъ (270), через годинъ (292 зв.) (АЖГУ 1635). Глухий перед глухим: с пу^лгаки (6), с колами (12), с кросо^м (12), с по³воле^немъ (18 зв.), спо^лна (20), сказали (20 зв.), с по^лмили (21), с кро⁶ю (21 зв.) (АЖГУ 1590); с поды^мны^м (240 зв.), с притомъно^ст^ю (244 зв.), с посеже^ня (252 зв.), с корого^ую (258 зв.), с польку (260 зв.), спометаты (265 зв.), с плаче^м (268 зв.), с по^четовъ (294 зв.), с прадида (314 зв.) (АЖГУ 1635).

Прикладів поплутування прийменників/префіксів **с-/з-, рос-/роз-** в актових книгах не багато. Ми простежили поодинокі випадки, які зафіксовані в справах 1590 р.: ро³каза^немъ (6 зв.), ро^сказа^немъ (15 зв.), ро³праву (1 зв.), ро^справы (18 зв.) (АЖГУ 1590).

Крім прийменників/префіксів **с-, без-, роз-**, асиміляція за дзвінкістю/глухістю представлена в інших словах, зокрема в коренях слів, але не чітко: зь пчолами (3 зв.) (прогресивна асиміляція), але бьчо^л (11) (регресивна асиміляція) (АЖГУ 1590); свє^мчить (291), але свє^очи^м (246 зв.), юри³дыцыє^н (243 зв.) (АЖГУ 1635). Отже, в актах 1590 року зафіксована як прогресивна асиміляція, так і регресивна. Відзначимо, що прогресивна асиміляція сучасній українській літературній мові не властива.

Дисиміляція трапляється в аналізованих текстах рідше, ніж асиміляція. В актах 1590, 1635 років засвідчені форми відносно-питальних займенників, у яких відбулися процеси розподібнення: што (1) (АЖГУ 1590), поряд із счо (265) (АЖГУ 1635); хто (1), ни^хто (4 зв.) (АЖГУ 1590). Також дисиміляція відбита в слові ру³ни^н (12) (АЖГУ 1590), хоча вживаються ру^чницы (3 зв.), з ру^чницами (6), ру^чницами (2 зв.) (АЖГУ 1590).

Таким чином, наведені написання попри певну ненормованість все ж таки відображають тенденцію до одзвінчення **с, т** у префіксах/прийменниках **с-, ом-**. Краще це простежується в написанні прийменника **з**. Напевно, відчутна залежність якості **з** у префіксі **роз-** від наступного приголосного. Щодо прийменника/префікса **без-**, то в актах 1590, 1635 рр. ми не виявили жодного випадку оглушення **з**. Найбільш важливу роль у мові пам'яток відіграє правило

дзвінкий перед дзвінким, глухий перед глухим, насамперед, це стосується префіксів/прийменників *с-* та префікса *роз-*. Це свідчить про те, що писарі тяжіли до звукової гармонії й добирали *з/с*, *роз/рос* майже безпомилково. Дисиміляція належить до непоширених явищ не лише у мові пам'яток XVI – XVII ст., але й у сучасній літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко П. С., Тараненко І. Й. Історична граматика української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 509 с.
2. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.: Монографія – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2006. – 446 с.
3. Мякишев Володимир Язык Литовского Статута 1588 года. – Kraków, 2008. – С. 175-179.

СПИСОК СКОРОЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ 1590 р.	Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р. / Упорядник В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 42-82.
АЖГУ 1635 р.	Акти Житомирського гродського уряду: 1635 р. / Упорядник В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 90-216.